

МОВНІ ЗАСОБИ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті проаналізовано мовні засоби волевиявлення, вжиті в поезії Лесі Українки. З'ясовано, що модальність волевиявлення є одною з основних у віршованій творчості поетеси. Найчастіше спонування передають різні форми імператива, також еліптичні речення та непрямі спонукальні конструкції, у яких волевиявлення маркують граматичні засоби адресованого мовлення – вокатив та займенники другої особи, у поєднанні з лексемами відповідного значення. Ще однією особливістю віршованої творчості Лесі Українки є наявність великої кількості конструкцій самоспонування, що засвідчує ту боротьбу за життя і здоров'я, яку поетеса вела впродовж життя. Цей фактор є ще одним показником поєднання у ліричному герої «я – автора», «ти – адресата» і «він/вона – слухача». Також охарактеризовано мовні засоби волевиявлення у драматичному творі «Бояриня», всі спонукальні конструкції якого є ілюстраціями не лише художнього мовлення, а й звичайної комунікативної ситуації, що доповнюють ремарки з описом невербальної поведінки героїв.

Ключові слова: волевиявлення, адресант, адресат, імператив, комунікативна ситуація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Призначення поетичного твору, як і будь-якого художнього, – вплинути на почуття реципієнта, викликати певну реакцію, сформувати відповідне бачення світу, ситуації, явища, причому вплив цей здійснюється насамперед через емоційне сприйняття із залученням естетичної функції мови. Вербальна інформація, викладена поетичними рядками, значно швидше збуджує уяву читача, а тому є більш ефективною для досягнення комунікативної мети. Цьому сприяють різні мовні фактори: нагромадження лексико-стилістичних засобів, створення мелодико-акцентуаційної палітри твору, римування тексту, побудова стилістичних фігур – все це діє на свідомість та підсвідомість адресата, впливає на нього через створення складних асоціативних зв'язків та нашарування (навіть через внутрішнє мовлення) ритміко-інтонаційного звучання тексту.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Зрозуміло, що така дієвість поетичних рядків не могла залишитися поза увагою лінгвістів, причому предметом вивчення стають не лише лексико-стилістичні засоби, а й синтаксис віршованої мови (напр., С. Я. Єрмоленко [3], А. П. Загнітко [4] та інші), роль граматичних категорій у побудові поетичного тексту (напр. Н. М. Костусяк [6], А. В. Мединська [7], О. В. Нарушевич [8] та інші) тощо.

Функціонування різних мовних одиниць для передання однієї комунікативної мети є предметом вивчення різних мовозначих напрямів: прагматики, комунікативної лінгвістики, функційної граматики,

лінгвістики тексту тощо. Залучення до розгляду творів різного жанрово-стилістичного спрямування дозволяє відстежити особливість вибору тих чи тих мовних засобів залежно від мети комунікації, ситуації та адресата, а також врахувати потенційну успішність чи поразку в результаті використання аналізованих конструкцій як підсумок вербального впливу. Робота з поетичними текстами дає інформацію про більш акумулятивні мовні засоби, які є ощадними з погляду лексичного наповнення і доволі місткими з погляду семантики та граматики. Адже поетичний текст становить собою чіткий поділ на чергування наголошених / ненаголошених складів, римування закінчень рядків, створення внутрішньої мелодики, у зв'язку з чим, як влучно зазначив А. П. Загнітко, «у поезії слово перебуває у більш напруженій формі...» [4, с. 799], а тому підбирається автором ретельніше. Так само добирає мовець і граматичні засоби для реалізації комунікативної мети. Тому віршована мова передає не лише індивідуальний стиль, манеру письма автора, а й засвідчує ефективність вирішення комунікативних завдань тими мовними засобами, які пропонує мовна система і які є найбільш прийнятними у певній комунікативній ситуації (на останній фактор великий вплив має соціум). Це стосується і тих мовних одиниць, які реалізують функцію волевиявлення.

Мета і завдання статті. Волевиявлення мовця подекуди виокремлюють у самостійну мовну функцію (напр., волюнтативна функція мови у М. П. Кочергана, дослідження синтаксичних моделей, які передають цю функцію, – Л. П. Копейцева [5]), вивчають як одну з модальностей, формують на основі мовних засобів передання вольового впливу функційно-семантичне поле. Мета статті – проаналізувати текстову та смислову роль цих мовних одиниць у поетичних текстах, визначити, які мовні засоби передають волевиявлення у віршованих творах та драмі, надати функційно-семантичну та прагмалінгвістичну характеристику різним виявам спонукання до дії. Джерелом фактичного матеріалу стала поезія Лесі Українки, а також драма «Бояриня». Сама творчість Лесі Українки покликана «розворушити темні і пасивні маси, підняти до боротьби пригнічену націю» [10, с. 107], а тому конструкцій з переданням волевиявлення в її поезії дуже багато, так само, як і мовних засобів маркування цієї функції мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Мовленнєвий акт волевиявлення – це здійснення вольового впливу адресанта мовлення на адресата з метою спонукати останнього до (не) виконання певних дій / (не) набуття стану, необхідних мовцеві / реципієнтові. З погляду прагмалінгвістики, волевиявлення – різновекторна мовна величина, оскільки передбачає врахування багатьох компонентів комунікативної ситуації, що знаходить відображення в мовних засобах передання каузації. Одним із факторів вибору способу спонукання є сам характер волевиявлення: чи це суто спонукання

(семантична градація від мольби до категоричного наказу), чи це самоспонування (до цього способу волевого впливу не належить конструкція *нехай я*, якою прихильники повноцінної парадигми дієслова наказового способу заповнюють позицію першої особи однини), чи це побажання. Маркером волевиявлення вважаємо наявність другоособовості, яку передає насамперед закінчення дієслова, що називає спонукувану дію, а також вокатив, який називає адресата – потенційного виконавця казуації, другоособові займенники. Мовні одиниці зі значенням волевиявлення, але з граматичними показниками першої особи (однини) / третьої особи (однини і множини) вважаємо засобами передання бажальної модальності, яка формує периферію модальності волевиявлення.

Важливим чинником вибору мовних засобів волевиявлення є фактор адресата, де враховують статуси учасників комунікації, а також бенафективність казуації (у чийх інтересах лежить реалізація спонукуваної дії). У поезії адресатом є здебільшого ліричний герой, у якому автор акумулює риси ідеального співрозмовника, співвідносячи його зі своїм внутрішнім «я» – уявним співрозмовником – уявним адресатом, з урахуванням я – слухач, який не бере участі в розмові. На думку І. О. Безкровної, «адресатне поле у поезії складається з таких компонентів: адресат, тотожний адресантові; безпосередній адресат; метонімічний адресат; зовнішній адресат на позиції внутрішнього; зовнішній об'єкт на позиції внутрішнього адресата» [1, с. 68]. Така багатогранність адресата поетичного тексту відображається і в мовних засобах волевиявлення.

Найуживаніший засіб передання волевиявлення в аналізованих поетичних текстах – конструкція 'імператив + вокатив': **Озовися, мій друже**, до мене, Твого слова не чула я з літа, Бо я прагну від тебе привіта, Як дощу деревце те зелене («Шлю до тебе малий сей листочок»); Непевна путь, **мій друже**, в нас обох, – **Ходи!** Шлях певний швидше знайдем вдвох («Мій шлях»). Імператив може бути як в однині, так і в множині: **Ждіте, ждіте, любі діти!** Літо знов прилине... («Літо краснее минуло...»); **Не всихайте, пишні квіти, Цвітійте** хоч до літа! **Пождіть літа**, доля прийде, **Не тікайте** з світа! («Пісня»). Також автор передає волевиявлення через форми першої особи множини, залучаючи до спільної дії: Скажу я: «Разом **плачмо, брате мій!**» З його плачем я спів з'єднаю свій... («Мій шлях»); **Ходім** же турецький замок оглядати, Щоб нашу славу, і лихо згадати, – Згадати давню славу, козацьку волю, І тяжку недолю, турецьку неволю... («Ой високо сонце в яснім небі стало»).

У поезіях Лесі Українки зафіксовано випадки самоспонування, передані перформативами *жадаю, бажаю*: Я **жадаю** на час, на годину, Щоб не бачить нічого на світі, Тільки бачить осяйну долину І губитись в прозорій блакиті!.. («Далі, далі від душного міста...»); **Бажаю** так скінчити я свій шлях, Як починала: з співом на устах! («Мій шлях»), а також через еліптичні конструкції: Далі, далі від душного міста! Серце прагне буять на просторі!... («Далі, далі від душного міста...»). Про наявність семантики

самоспонування в останньому прикладі свідчить продовження вірша: *Тож сповнилось мені те бажання, – Подались ми на море хуленько...* Пропустивши імператив, автор наголошує на способі дії і знову ж таки не прямо, замість 'швидше, швидше' маємо 'далі, далі', тобто сам рух, його стрімкість передано зорово – зосередивши увагу на відстані, підсиливши відчуття швидкості редуплікацією. Звичайно, що ці речення лежать на периферії волевиявлення, перетинаючись із бажальною модальністю, хоча, на відміну від оптативних конструкцій, волевиявлення зі значенням самоспонування спрямовані на реалізацію в майбутньому. Порівняймо з суто бажальною конструкцією: *Як би я тепер хотіла У мале човенце сісти І далеко на схід сонця Золотим шляхом поплисти!* («Тиша морська»). Частка би вносить у текст значення умовності, не подолавши якої, мовець бажаного не досягне.

У фактичному матеріалі наявні також приклади спонування через вигуки: «*Гетьте, думи, ви хмари осінні! То ж тепера весна золота!..*» («*Contra spem spero*»). Наявність такої форми, як *гетьте*, є ще одним доказом аглютинативної природи закінчень імперативних форм. Окрім того, у цій поезії натрапляємо на приклад самоспонування: *Ні, я хочу крізь сльози сміятись, Серед лиха співати пісні, Без надії таки сподіватись, Жити хочу! Геть думи сумні!* Варто звернути увагу на останнє речення: відсутність аглютинативної кінцівки *-те* знівелювало адресованість мовлення і речення, не маючи адресата – потенційного виконавця дії, – стало риторичним.

Присутнє між прикладами мовних засобів волевиявлення в поезії Лесі Українки і непряме спонування, коли автор здійснює каузацію дії через весь контекст: *Ні, думко! Даремне в світовім просторі Притулку шукати, В безодню дарма поринати; Любов і надія не в зорі, не в морі, Між людьми поради питати!* («Великеє місто. Будинки високі...»). Значення волевиявлення граматично тут передає вокатив, фіксуючи другоособовою формою момент адресованого мовлення, а семантично прислівник **даремне** (значення – *безпідставно, марно, непотрібно*) ... *шукати, в безодню дарма поринати... між людьми поради питати*, причому редуплікація семантично стрижневого слова надає спонукальній конструкції відтінку заборони. І для виправдання непрямої заборони вірш закінчують рядки із модальним словом директивного значення у поєднанні з інфінітивом: *Де правди не згас промінь пишний, Там треба шукати любові та миру* («Великеє місто. Будинки високі...»). Особливість віршованих творів Лесі Українки: практично завжди після заборони, поради 'не робити' йде настанова, як варто чинити у схожій ситуації, що надає творам відтінку моралізаторської настанови.

Короткий аналіз мовних засобів волевиявлення в текстах віршів Лесі Українки засвідчив, що така модальність є однією з домінантних у її поетичній творчості, причому вольовий вплив фіксують і різні форми імператива, який є основною одиницею передання каузації у системі мови;

еліптичні конструкції, в яких пропущено сам імператив, що дозволяє фіксувати увагу на способах досягнення комунікативної мети; вигуки; непряме спонукання, де знову ж таки основне смислове навантаження падає на граматичні маркери адресованості мовлення та лексичне значення причини виконання / невиконання спонукуваної дії. Особливе місце у творчості Лесі Українки займають синтаксичні конструкції з переданням самоспонукування, яких є доволі багато, що засвідчує силу волі поетеси, прагнення до змін попри різні зовнішні та внутрішні негаразди. Мабуть, саме насиченість її творів мовними засобами волевиявлення і надає їм ореол енергетичної поезії, поезії-дії, поезії-спротиву.

Розгляд мовних засобів волевиявлення у драматичній поемі «Бояриня» Лесі Українки дозволить провести порівняльний аналіз між мовними засобами поезії та драми. У драматичному творі відсутній ліричний герой, якого замінили персонажі, тому автор говоритиме з читачами не напряду, не розкриватиме повністю свій внутрішній світ через спілкування з адресатом, у якому поєднано частинку «я» автора, реального співрозмовника (більшість анонімних адресатів поезії Лесі Українки мають реальні імена, які можна дізнатися з досліджень біографів письменниці) та уявного слухача. До вербальної інформації у драмі долучається й опис рухів героїв, інтонації мовлення, що полегшує авторові комунікативне завдання – здійснити вольовий вплив на персонажа і повідомити про це глядача (читача): *Степан (робить рух рукою, мов хоче гостеві затулити вуста): Крий Боже, пане-брате, що ти кажеш?*

Порівняно із поезією, у «Боярині» частіше вольовий вплив передають через поєднання модального слова з інфінітивом: *Не **треба** стільки говорити...; Що ж, сину, завезли чужу дитину, то **треба** ж якось їй **давати** раду; Справді, **полити слід**, – зовсім посох на сонці, – вживання яких фіксує мовленнєву ситуацію залежності мовця від адресата (в проаналізованих прикладах це різний вік та родинне становище комунікантів). Конструкції з перформативом: *І я **прошу** тебе... **прости** мене... що я... тебе відмовив від родини...; Боярине, **прошу, зажити** з нами хліба-солі. **Мушу** я **просити**, щоб ти його у нас тут не приймала*, які дозволяють передати благальну семантику спонукання, чим пом'якшують сам момент волевиявлення, підкреслюють залежність реалізації спонукуваної дії від волі адресата.*

Імператив представлено в різних його формах: другоособові форми однини / множини (пошанної): ***Подивись**, Оксано, чого ми накупили! А ти **підди** між челядь, **погуляй**; **Не здивуйте** ж, як ми відкинемось до Дорошенка!* форми першої особи множини (спонукання до спільної дії): ***Ходім** хоч зараз; **Тікаймо**, дочко! (Підводиться й падається до дверей).* Для передання спонукання до спільної дії вжито також форму з дієсловом *давай*: ***Давай утнем** санжарівки, Ганнусю!*

Оскільки текст драми – це суцільний діалог, то й засоби волевиявлення у ньому відтворюють комунікативні ситуації, в яких можливе поєднання різних способів волевиявлення: *Оксано, **заспокойся**,*

поговорім ладом; Вийди, доню, голубонько! І я тебе прошу! Не дай мені, старій, на очі бачить Степанової згуби!; Я хочу попрохати, щоб ти... пішла зо мною у садок... В останньому прикладі маємо перформатив, який поєднано з підрядним реченням мети (ще один спосіб передачі волевиявлення). Для підсилення волевиявлення (заборони чи наказу) вживають модальне присудкове слово *годі*: *Ні, годі, не кажи! Оксано! Годі вже там поливати!* або часткою -но: *Слухай-но, Оксано, ця страва вже простигла, принеси свіжішої*. Прохання пом'якшують за допомогою етикетних висловів: *Боярине, будь ласка, призволяйся*.

Подекуди в тексті волевиявлення передають за допомогою інших способових форм дієслова, найчастіше умовного: *Хоч би щось, Оксано, розказала, а то сумно, голова забита усяким лихом; Ти знаєш, любя, поки що, то й краще б не озиватись, надто до Івана, бо він в непевні справи устряває...; Послав би цар з українців кого, в Москві ж тут є такі, от хоч би й ти, що здавна і цареві служать вірне, і рідний звичай вміють шанувати*. Такі синтаксичні конструкції передають пом'якшене спонукання: створення умови, яку може подолати лише адресат чи третя особа, надають реципієнтові право вибору, чим уменшують вплив на ситуацію самого мовця, зменшують значущість адресанта.

Цікавими для порівняння є приклади спонукання до третіх осіб: *Службешка зараз прийде, то й накажи їй* (спосіб волевиявлення до рівноправного адресата) і *Ви, матусю, наказали б ліжко перенести в діл, бо вам сутужно лазити по сходах* (до адресата, вищого за статусом і старшого за віком). Це ще раз засвідчує, що конструкції з трансформованим умовним способом вживають для пом'якшеного спонукання. Практично відсутні випадки передачі мовного волевиявлення через конструкції з частками *нехай / хай*: *Я джурі наказу, нехай перенесе твоє манаття до нас, та й заберу тебе в полон, поки не визволять бояри. У наведеному реченні бажальна конструкція з часткою нехай набуває значення спонукання до дії третьої особи через перформатив наказу, причому саме слово-дія підсилено займенником я*.

Наявні також приклади, де волевиявлення передають конструкції з предикатом – дієсловом дійсного способу першої особи множини майбутнього часу, саме такі структури позначають спонукання до спільної дії в російській мові: *Ну, в Київ подамося, помолимося, нехай нас Бог простить, нехай тобі здоров'я верне! Ось тута поговорим, пане-брате, бо знаєш, там... тут буде захисніше*. Інколи таке волевиявлення пом'якшують формою вокатива або перформативом: *Оксаночко! Поїдем на Вкраїну! На, я тебе прошу!* Хоча такий спосіб спонукання все ж таки сприймається, як категорична форма, наприклад, заборона, виражена дійсним способом: *Степан (затримує її за руку) Ні, ти не підеш так...* Цікавий факт: такі способи волевиявлення, які не притаманні українському мовленнєвому етикету, вживає у своєму мовленні Степан, який, за сценарієм, тривалий час живе в Московії.

Наявні приклади передання вольового впливу через еліптичні речення: *Степан (утримує її. Пристрасно): Ще хвилиночку!.. Хвилинку!*

Трапляються у творах Лесі Українки й випадки способової трансформації імператива: *Он все поле сніг засіяв, Хоч не йди із хати. У замкнуті дивись вікна, Ніде погуляти! («Літо краснее минуло...»); Ет, знаю я ту розвагу! Частуй та кланяйся: «Не обезсудьте...» («Бояриня»).* У наведених прикладах імператив не передає волевиявлення, а називає дію, як інфінітив, щоправда, форма наказового способу надає цим дієсловам відтінок примусу, змушеної дії.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як бачимо, твори Лесі Українки – багатий матеріал для вивчення функціонування мовної системи як у поетичному мовленні, так і в прозовому, повсякденному. Щодо вживання мовних засобів волевиявлення, то віршована мова більш багата на імператив, оскільки саме ця одиниця пристосована мовною системою до передання спонукання, а сам поетичний текст не вимагає від автора дотримуватися комунікативних формальностей (врахування статусів адресант – адресат, ситуації мовлення тощо), тому очікувана дія входить у структуру тексту під формулою 'назва + каузація'. Драматичний твір – це скарбничка українського комунікативного етикету, засоби волевиявлення тут різноманітні: від імператива (в ситуаціях, де мовець стоїть за соціальним статусом чи ситуативною позицією вище) до трансформованих конструкцій умовного способу (в ситуаціях, де адресант залежить від адресата) та дійсного (де вольовий вплив підкріплює суто бажання мовця).

Список використаної літератури

1. Безкровна І. О. Поетичний текст як комунікативний акт: типи адресатів / І. О. Безкровна // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 67–72.
2. Дедухо А. В. До проблематики дослідження екзерситивних перформативних мовленнєвих актів / А. В. Дедухо // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2011. – № 59. – С. 197–202.
3. Єрмоленко С. Я. Синтаксис поетичного мовлення Миколи Бажана / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 76 – 81.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] : [сучас. вітчизн. посіб.] / А. П. Загнітко. – Донецьк : БАО, 2011. – 991 с. – (Ефективне навчання).
5. Копейцева Л. П. Синтаксичні міні-структури в системі виразно-зображальних засобів сучасної української літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. П. Копейцева. – Запоріжжя, 2008. – 17 с. [1].
6. Костусяк Н. Комунікативні ознаки категорії відмінка (на матеріалі поезії Лесі Українки) / Н. Костусяк // Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. н.-д. центр вивчення творчості Лесі Українки, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Луцьк, 2006. – Т. 3. – С. 220–234.
7. Мединська А. В. Зображальна функція кличних комунікативів у поетичному мовленні Лесі Українки / А. В. Мединська // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – № 6. – С. 165–168.

8. Нарушевич О. В. Засоби вираження спонукання в епістолярії та художній творчості Лесі Українки (прагмалінгвістичний аспект) [Електронний ресурс] / О. В. Нарушевич. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1988/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%201%202001.52-58%2B.pdf>. – Дата звернення: 25.01.15.

9. Омеляненко В. Маргінальні типи волевиявлення та їх експліцитні перформативні індикатори [Електронний ресурс] / Вікторія Омеляненко. – Режим доступу: <http://revistas.ucm.es/index.php/ESLC/article/viewFile/44750/42186>. – Дата звернення: 27.01.15.

10. Филипович П. П. Літературно-критичні статті / П. П. Филипович ; передм., упор. і прим. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – 274 с. – (Серія «Українська літературна думка»).

Даскалюк Оксана. Языковые средства передачи волеизъявления в произведениях Леси Украинки. В статье проанализированы языковые средства волеизъявления, которые использованы в поэзии Леси Украинки. Выяснено, что модальность волеизъявления является одной из основных в поэтическом творчестве поэтессы, самым частотным способом передачи побуждения служат разные формы императива, а также эллиптические предложения и не прямые побудительные конструкции, в которых волеизъявление передают грамматические средства адресованной речи – вокатив и местоимения второго лица, дополняющие лексемы с соответствующим значением. Ещё одной особенностью поэтического творчества Леси Украинки являются конструкции самопобуждения, которые свидетельствуют о борьбе за жизнь и здоровье, продолжавшуюся всю сознательную жизнь писательницы. Этот фактор служит ещё одним показателем объединения в лирическом герое «я – автора», «ты – адресата» и «он/она – слушателя». Также дана характеристика языковых средств волеизъявления в драматическом произведении «Боярыня», все побудительные конструкции которого являются иллюстрациями обычной коммуникативной ситуации с ремарками, где описано невербальное поведение героев.

Ключевые слова: волеизъявление, адресант, адресат, императив, коммуникативная ситуация.

Daskalyuk Oksana. The Means of Will Expression in the Poetry of Lesya Ukrainka. The article analyses the linguistic means of will expression used in the poetry of Lesya Ukrainka. It was found that the will expression is one of the major modalities in her poetry. Most often the prompting was conveyed by various forms of the imperative. Also there are elliptical sentences and indirect prompting structures, where the will expressions were marked by the grammatical means of addressed language and second person pronouns, combined with the corresponding lexical content. Another feature of the poetry of Lesya Ukrainka is the large number of grammatical patterns of self-prompting reflecting the struggle against the terminal illness which the poet carried throughout all her life. This is another indication of a main character of her poetry being a combination of the speaker, a recipient and a member of the audience. The paper also describes verbal means of will expression in the play «The Boyar's Wife», where all priming structures are illustrations not only of poetic speech, but also of ordinary communicative situations that reinforce remarks describing the nonverbal behaviour of characters.

Key words: will expression, sender, recipient, imperative, communicative situation.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2014